

Hur fungerar ett vattendrag?

Johan Kling, DHI Sverige AB

Hydromorfologi

- Nytt begrepp som kom med Ramdirektivet för vatten eller... (ordet hydromorfologi fanns redan före Ramdirektivet inom jordartsläran)
- Kombinerar hydrologi med geomorfologi
- Omfattar
  - konnektivitet för organismer, sediment och organiskt material
  - Hydrologisk regim eller hydrografiska villkor i kusten
  - Morfologiskt tillstånd
- Är en del av naturgeografin, men även väg- och vatten, hydrologin, ekologin.

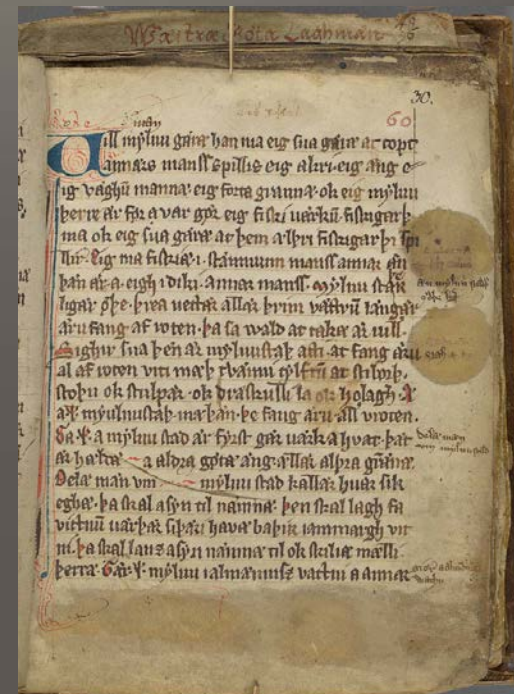
...med först en tillbakablick!

Fysisk påverkan/hydromorfologi – inte helt nytt problem

- Kring 1050 kristnades Sverige
- Cistercienserkloster etablerar sig under 1000 till 1100-talet, t.ex. Gudhems kloster, som hämtar hit kompetens från mellan- och södra Europa
- Klostren köper upp forssträckor och börjar bygga vattenkvarnar vilket ger en mycket lönsam verksamhet. Pengar används bla. till att köpa upp gårdar.
- Kvarnar påverkar hydromorfologin vilket leder till bristande konnektivitet för laxartade fiskar, en viktig basföda för många svenskar på medeltiden fram till 1800-talet.
- 1220-talet: Lagman Eskil Magnusson skriver Äldre västgötalagen vars Miölnarbalk reglerar minimitappningskrav och konnektivitetsfrågan så att fiskbestånden säkerställs.

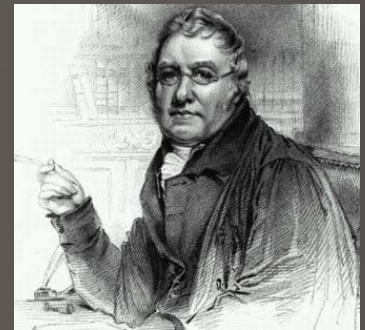
En av våra första miljölagar är relaterad till hydromorfologi!

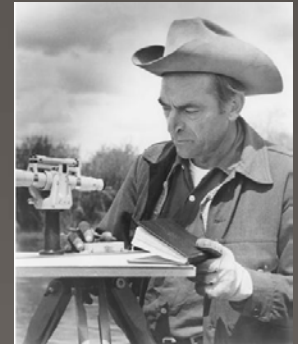
Äldre västgötalagen
Från år 1228

Hydromorfologi

- Under 17/1800-talet utvecklas två forskningsdiscipliner hydrologi/hydraulik samt geomorfologi.
- **John Playfair, 1802:**
  - publicerar 1802 första teorierna hur vattendrag omformar landskapet och är en del av ett avrinningsområde.
  - Studerade sedimenttransport och konstaterade att transportkapaciteten är proportionell med kvadraten på flödes hastigheten
- **Grove Gilbert, 1875:**
  - Konstaterar att det finns en kontinuerlig förändring i ett avrinningsområde avseende vattendragets lutning, sedimenttransport och jämviktsförhållande mellan sedimenttransporten och morfologin.
- **McGee, 1888:**
  - Myntar begreppet geomorfologi

- Fram till 2:a världskriget, mest observationer i fält och lite förståelse för de hydromorfologiska processerna
- **Robert Horton: 1945:**
  - Visar på samband mellan vattendragens dräneringsnät, ytavrinning, erosion och deposition.
  - För ihop hydrologisk forskning med geomorfologisk forskning
- **Luna Leopold, 1953:**
  - Publicerar en banbrytande artikel om sambandet mellan vattendragsfårans geometri och dess hydrologi
  - Publicerar en bok 1964 som tar upp de flesta processer som skapar, bevarar och utvecklar vattendrag inklusive svämplanets funktion och processer
- **Åke Sundborg, 1956**
  - The River Klarälven: a study of fluvial processes. Gör att Klarälven blir ett världskänt vattendrag i internationella sammanhang.

Vattendrag

- Ett naturligt koncentrerat flöde av vatten som drivs genom landskapet av gravitationen och som rinner i en av vattnet formad kanal eller flera parallella kanaler som divergerar och konvergerar, samt på ett av vattendraget bildat svämplan.
- Vattendrag ingår i ett dräneringsnät som avgränsas av ett avrinningsområde

Vattendragsfåra

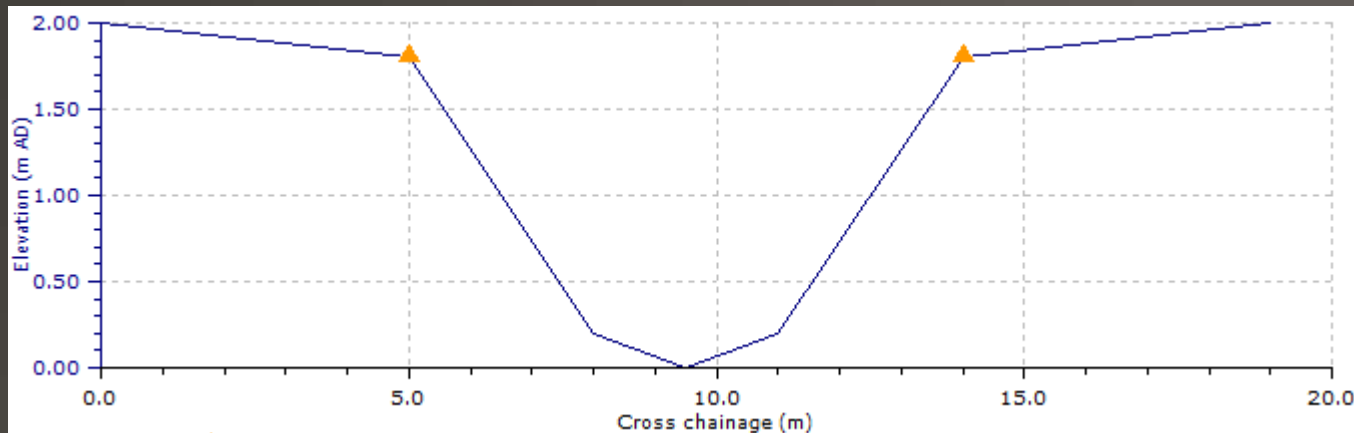
- Den av naturen skapade kanal som vattnet i vattendraget rinner i upp till breddflödet. Vattendragsfåran behöver inte vara vattenfylld kontinuerligt, men det ska vara tillräckligt frekvent för att bilda en morfologi som skapats genom rinnande vatten.
- Vattendragsfåran består av vattendragsfårans botten och vattendragsfårans kanter.

Svämplan

- En av vattendraget bildad nästan platt landyta i direkt anslutning till vattendragsfåran och som är bildad genom avsättning av sediment i samband med översvämningar samt genom förflyttning av vattendragsfåran i sidled eller nedströms.

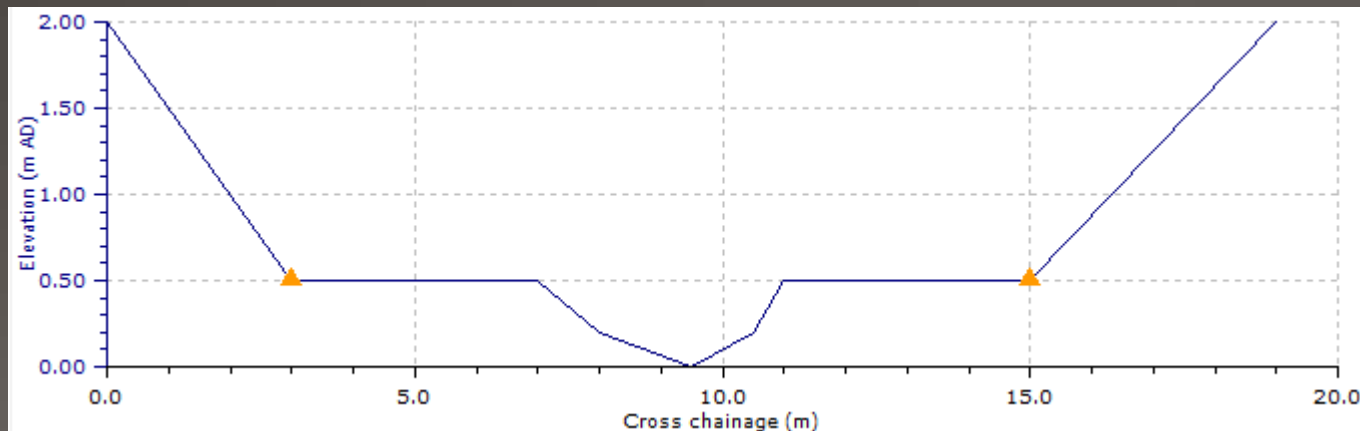
Två typer av vattendrag

Vattendrag innesluten i sin dalgång

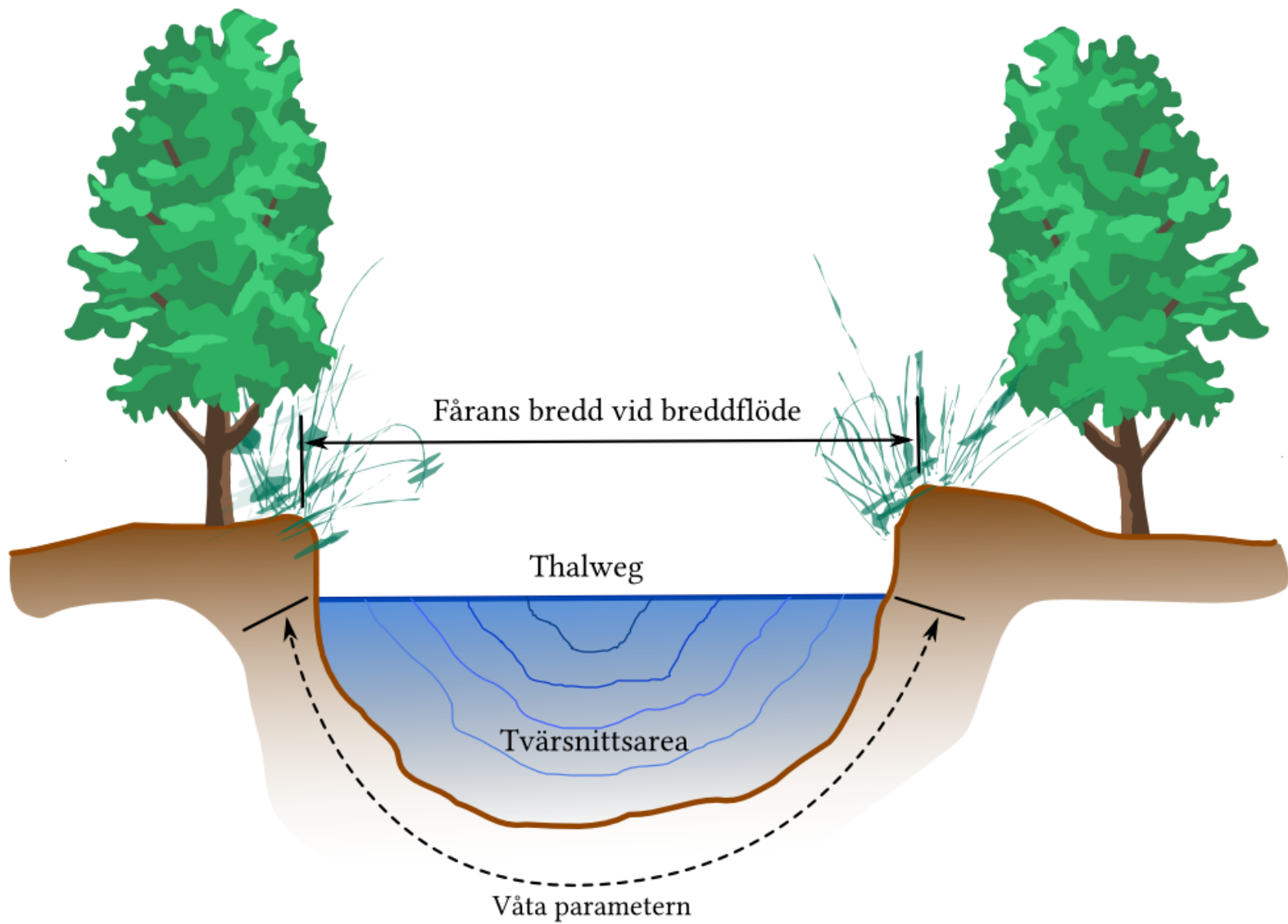

Vattendragsfåran kan inte rör sig i sidled. Sediment kommer från sluttningar

Vattendrag med låg inneslutning av dalgången = svämplan

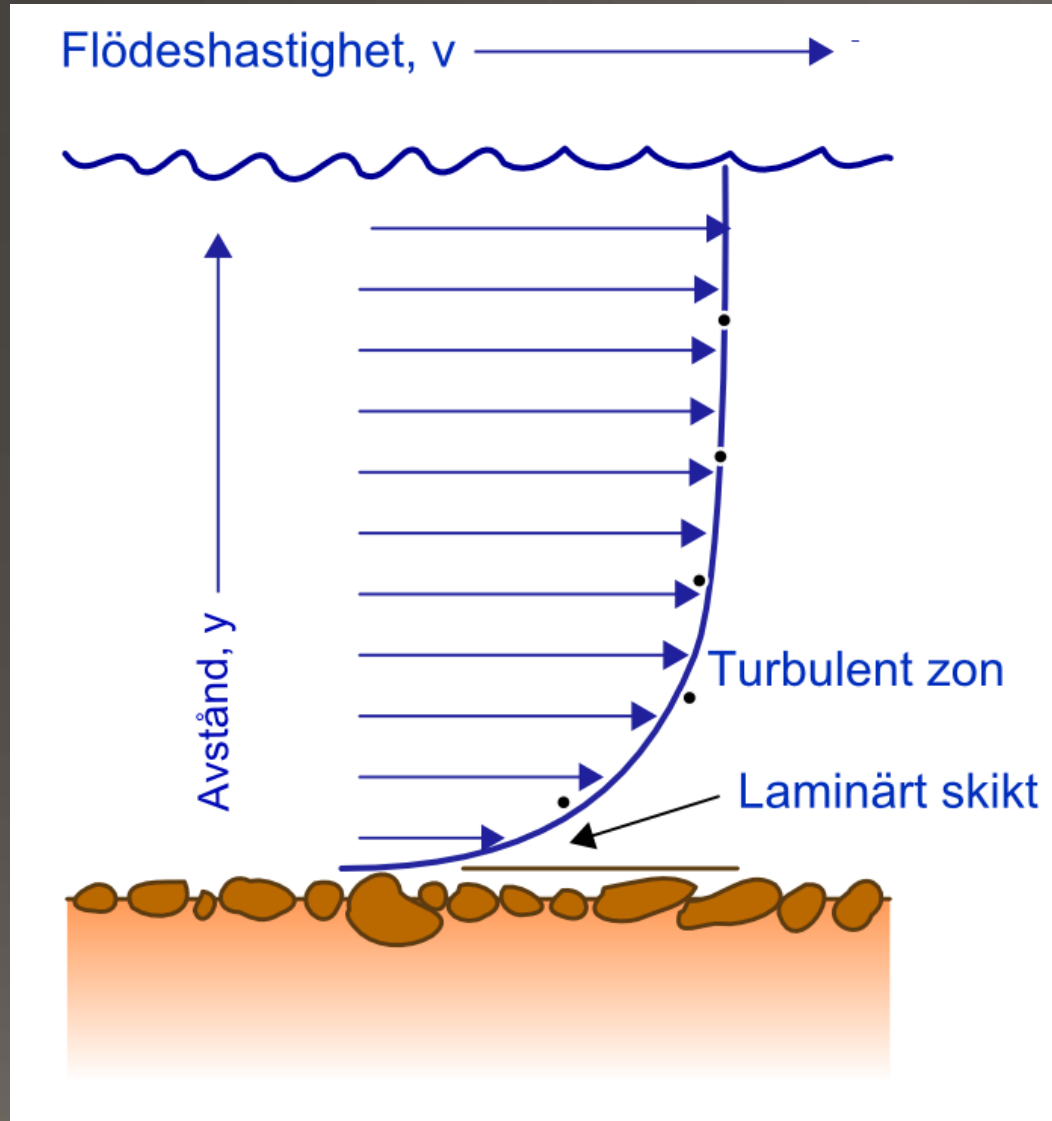
Vattendragsfåran kan röra sig i sidled. Sediment kommer från svämplanet

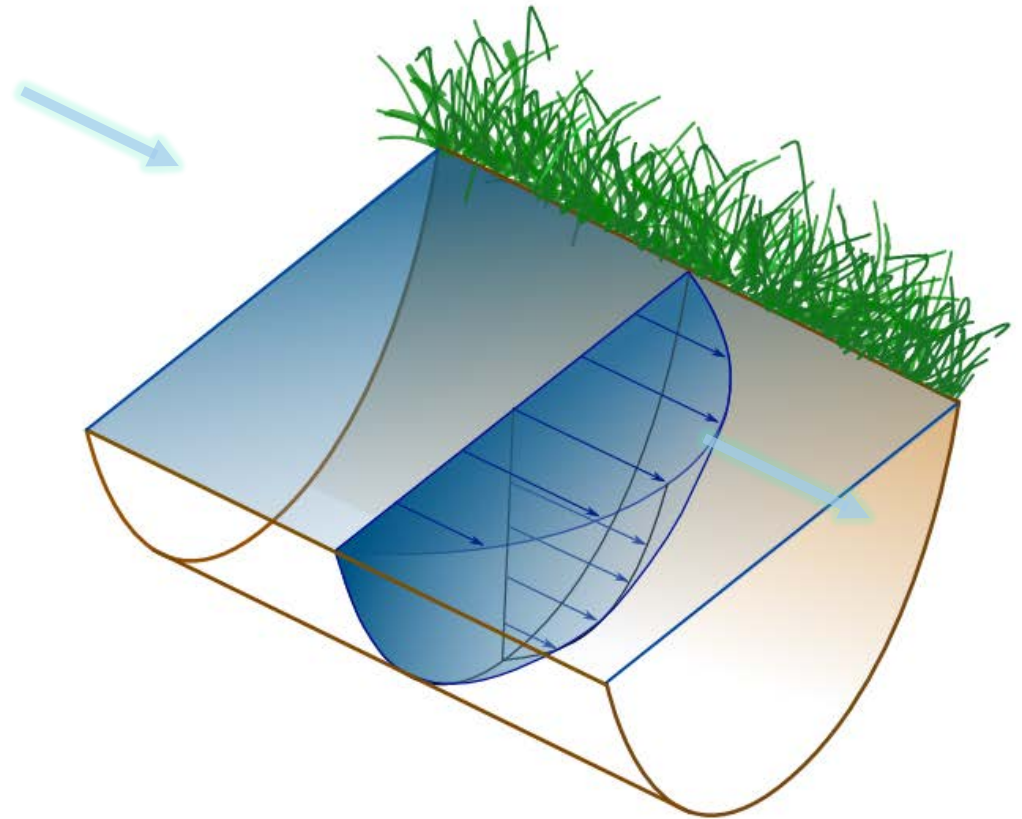
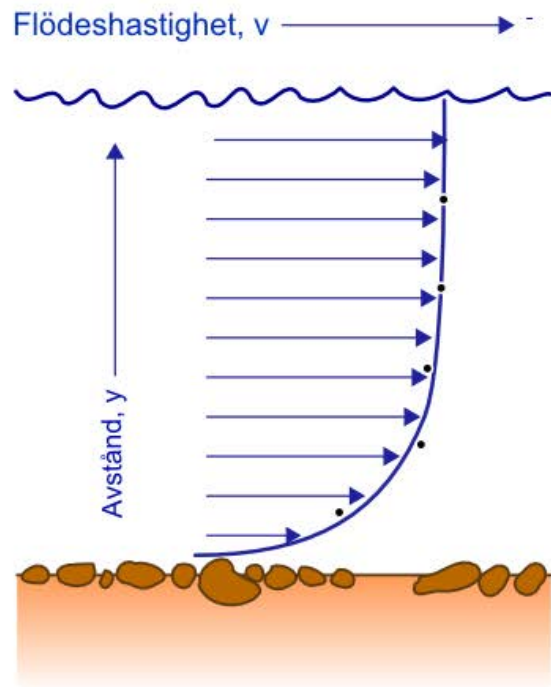
$$\text{hydraulisk radie} = \text{Tvärsnittsarea} / \text{våta perimetern}$$

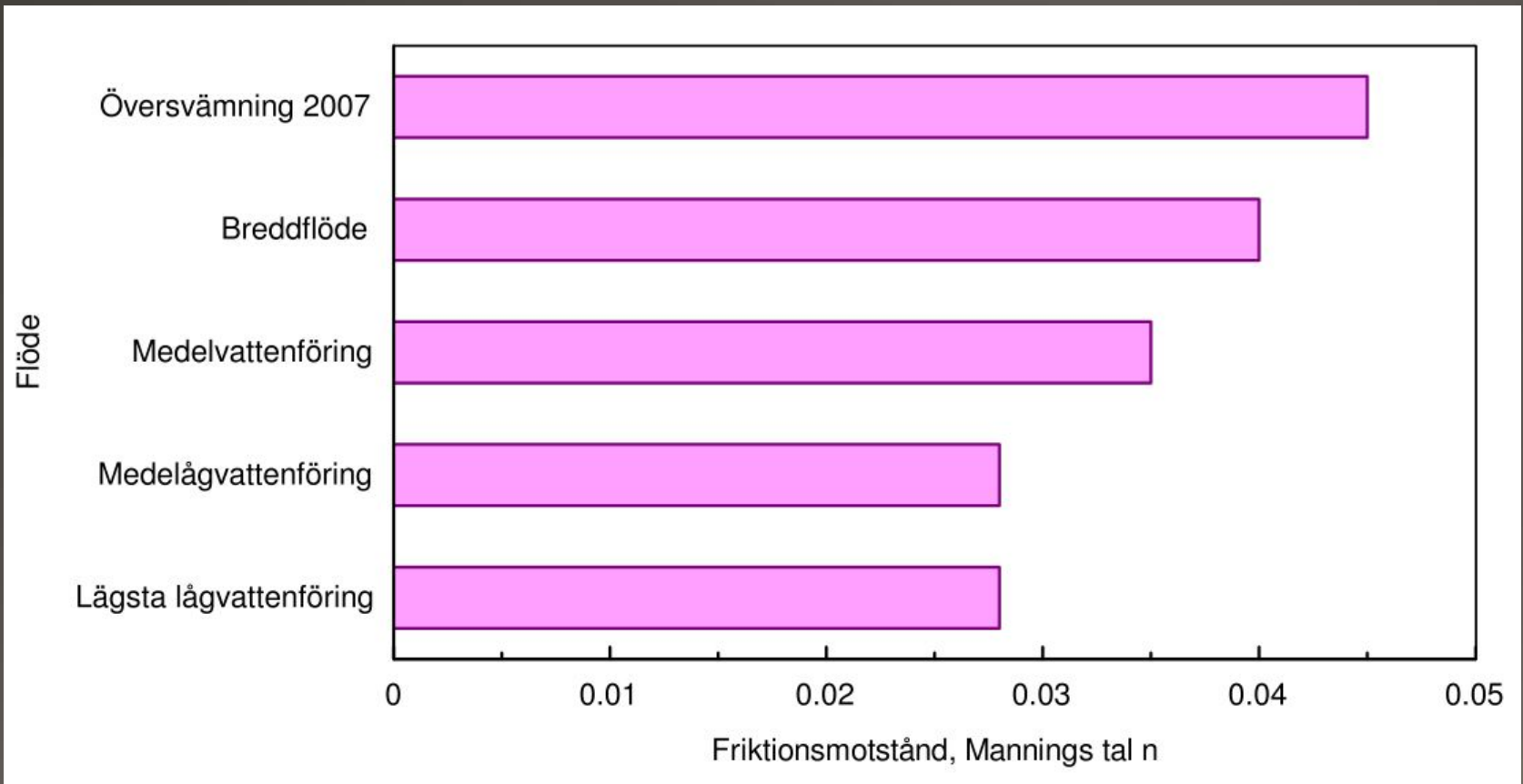
Vattnets strömning i ett vattendrag

Vattnets strömning i ett vattendrag

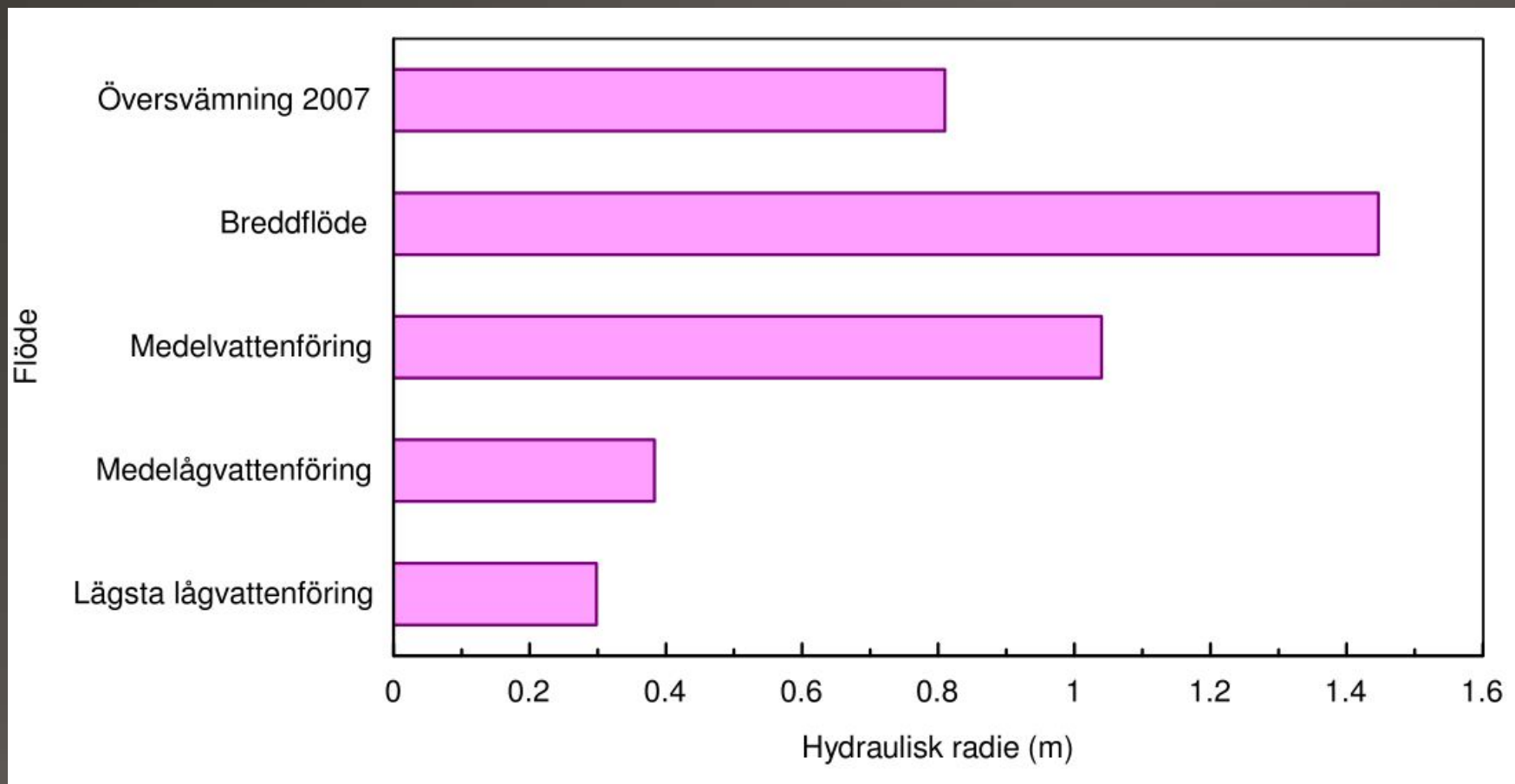

Friktionsmotståndet varierar med vattenstånd

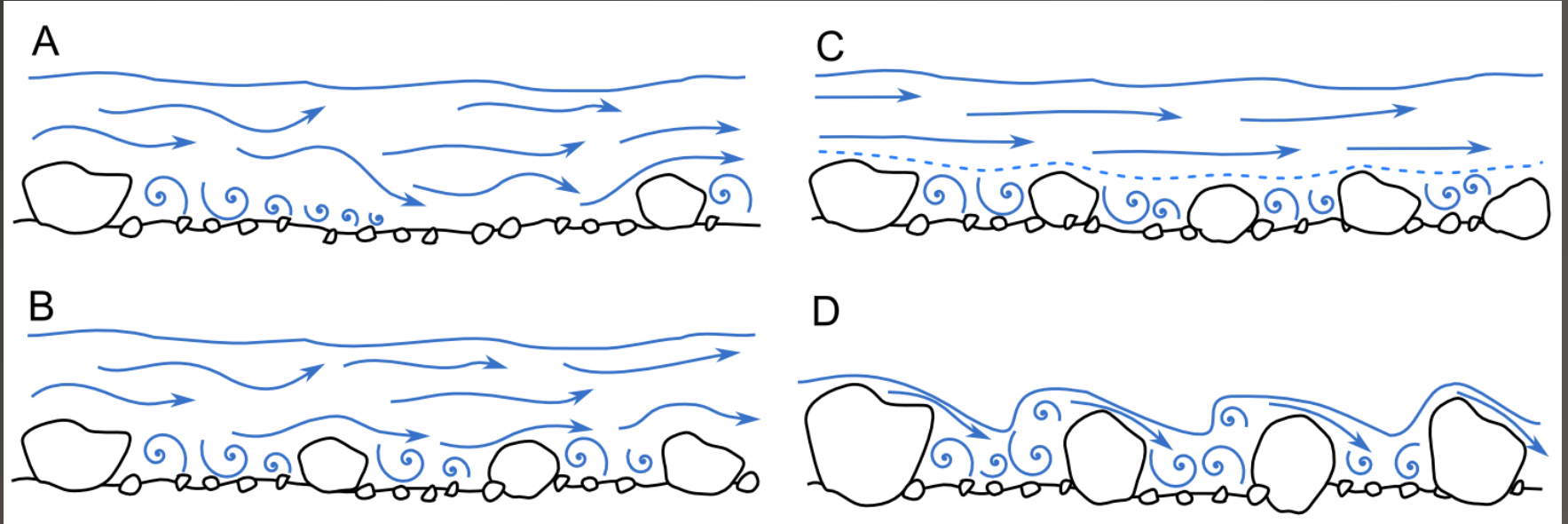
Hydraulisk radie

Tvärsnittsarean / våta kontaktytan

Det laminära skiktets tjocklek och skjuvspänningen varierar

Det laminära skiktets tjocklek beror på bottenstrukturernas storlek, avstånd men även turbulensen.

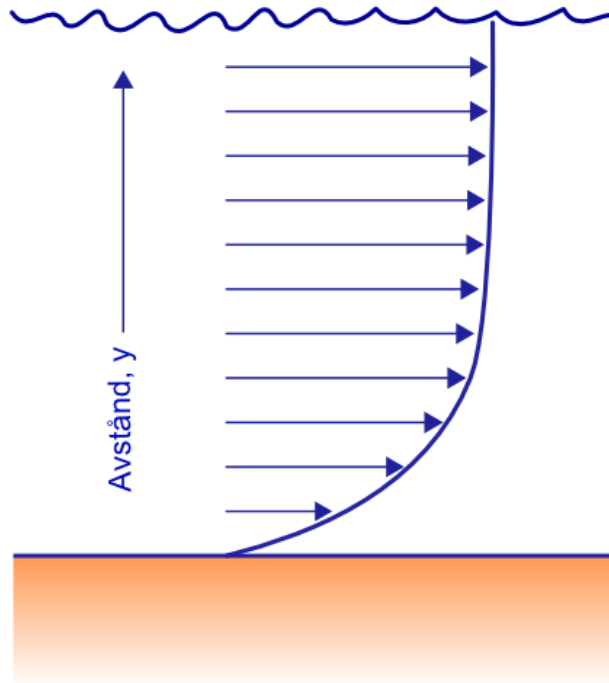
Läeffekt bakom stenar

Turbulens är också viktigt!

Laminär strömning

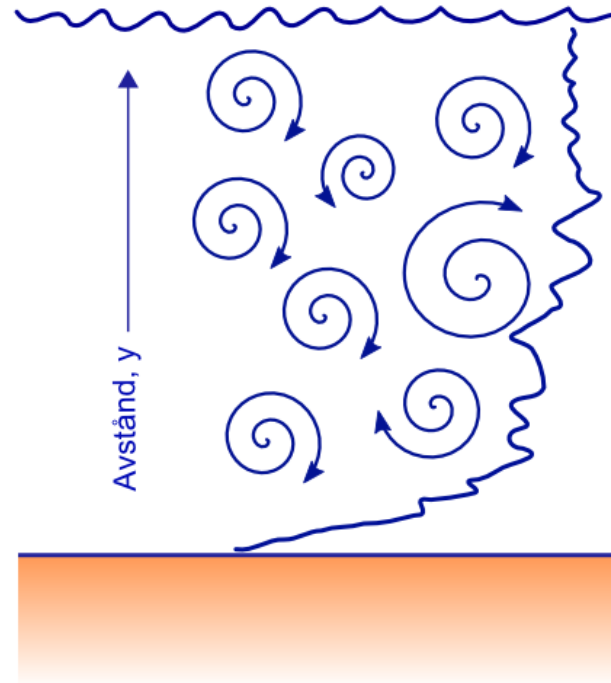
Flödeshastighet, v →

$Re = 400$

Turbulent strömning

Flödeshastighet, v →

$Re = 2500$

Turbulens mäts med Reynolds tal

Några exempel...

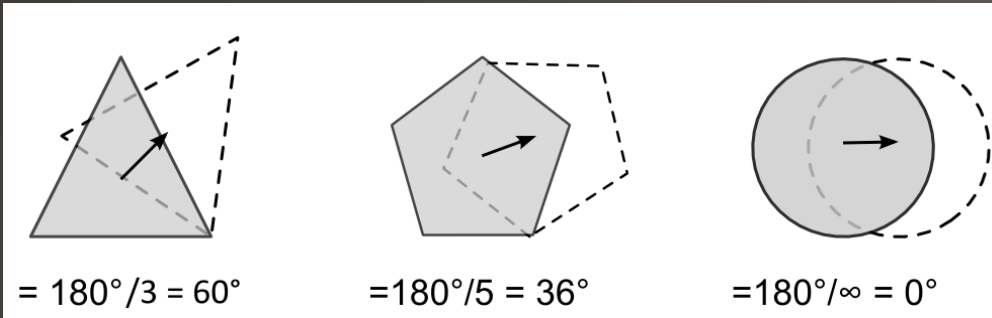
Froudes tal = 1,2
Flödesenergi = 16,2 W/m
Reynolds tal = 45 000

Froudes tal = 0,05
Flödesenergi = 0,07 W/m
Reynolds tal = 13 000

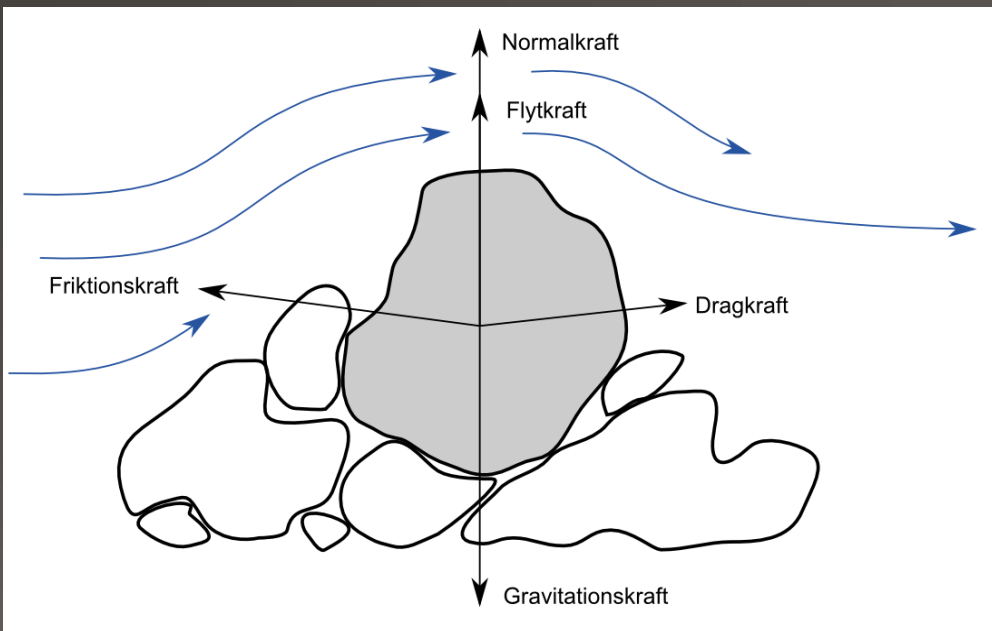
Erosion av sediment

Rasvinkeln

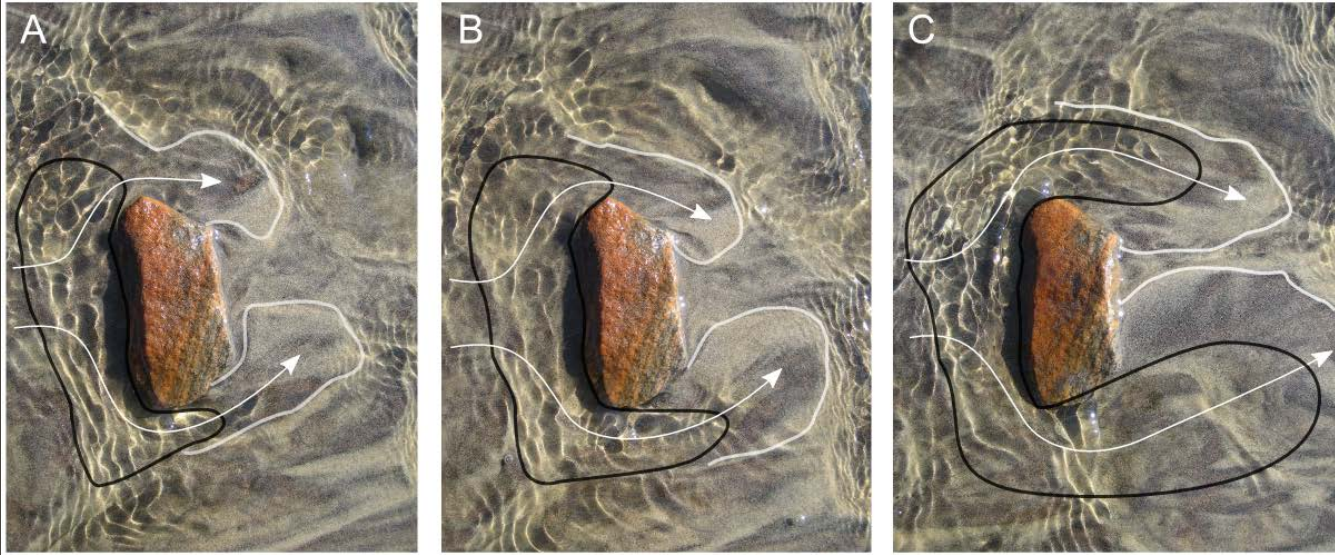
Ett sedimentkorn börjar röra på sig när (lyftkraft+dragkraft) är större än (friktionskraft+gravitationskraft)

Kan också uttryckas som
Skjuvspänning > kritisk
skjuvspänning för sedimentkornen

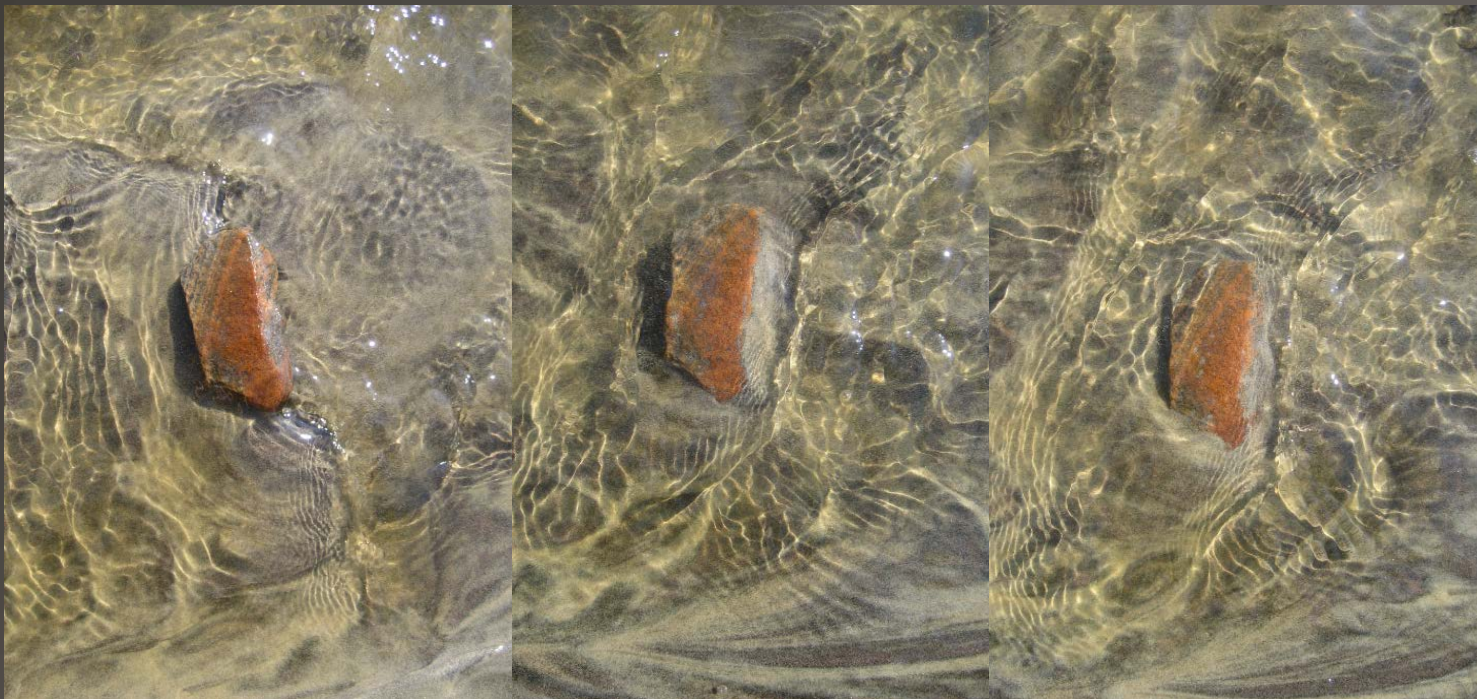

Strömningen runt sten och block

Block i finkorniga vattendrag

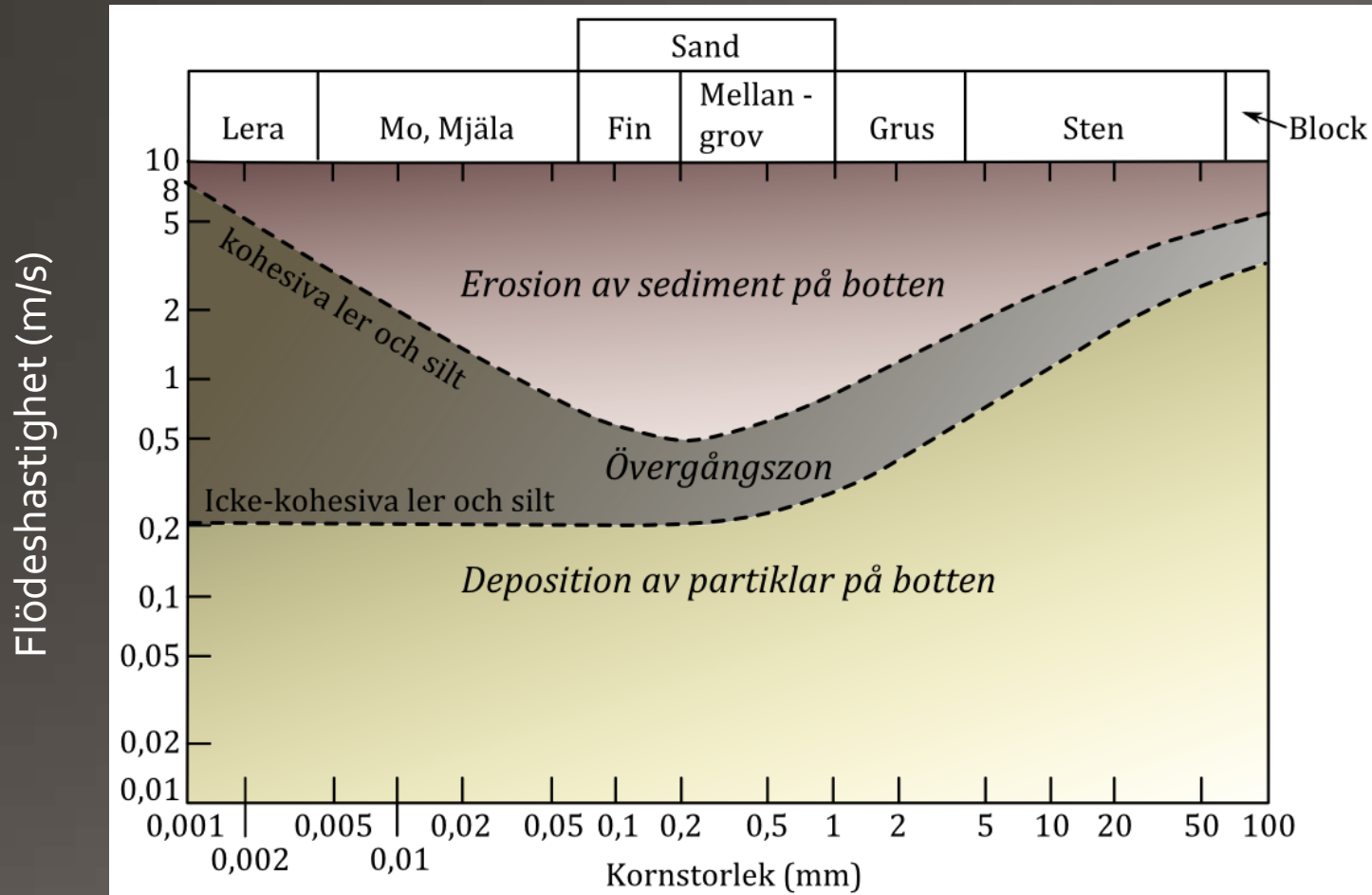

Block och sten bör inte läggas i finkorniga vattendrag om dessa inte naturligt har förekommit på platsen. Kan orsaka instabilitet och leda till att åtgärden inte uppnår sitt syfte

Hjulströms diagram

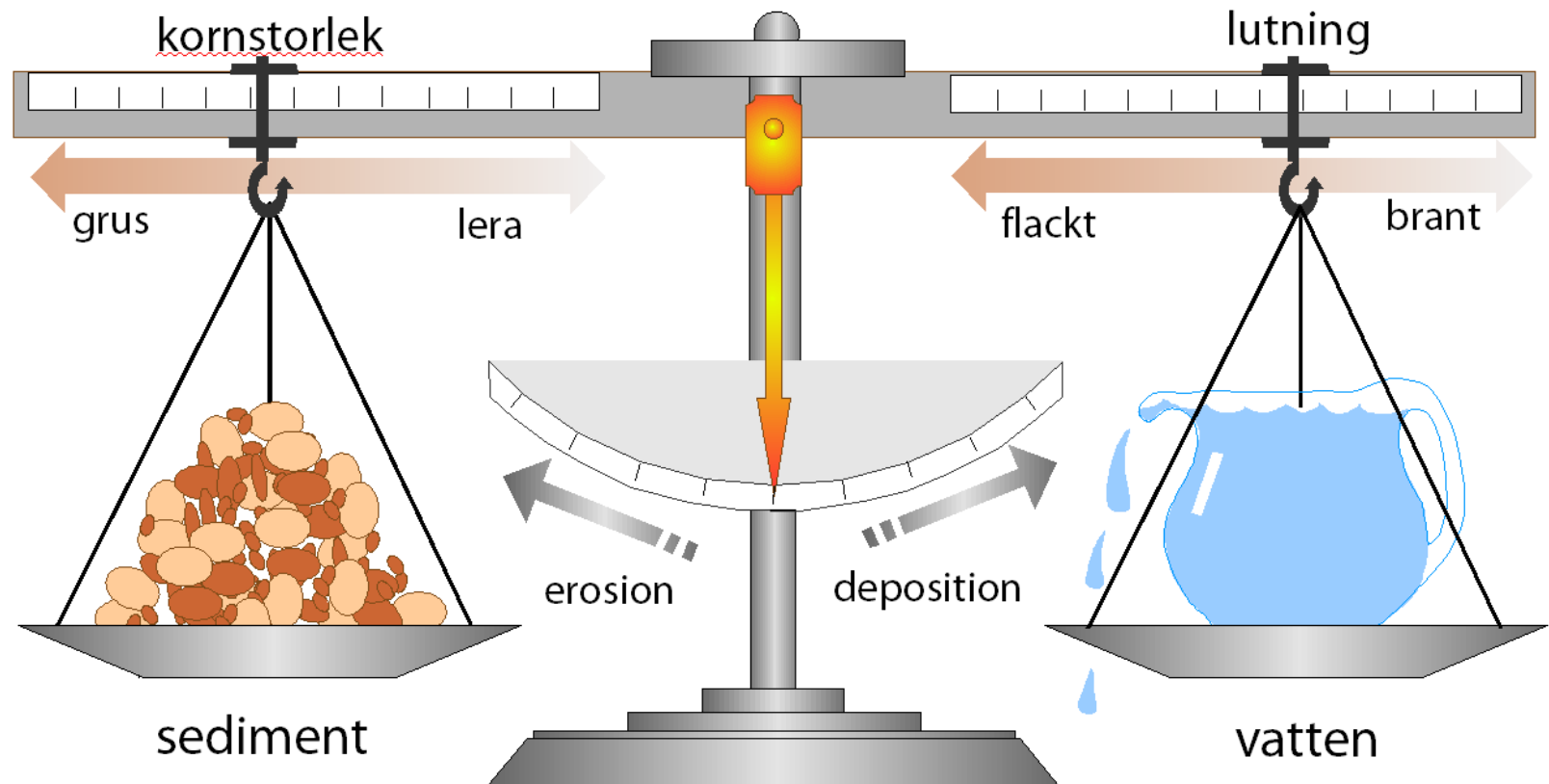

Filip Hjulström
1902-1982

Samband mellan hydrologin och morfologin

Balansen i ett vattendrag

Det finns olika typer av vattendrag

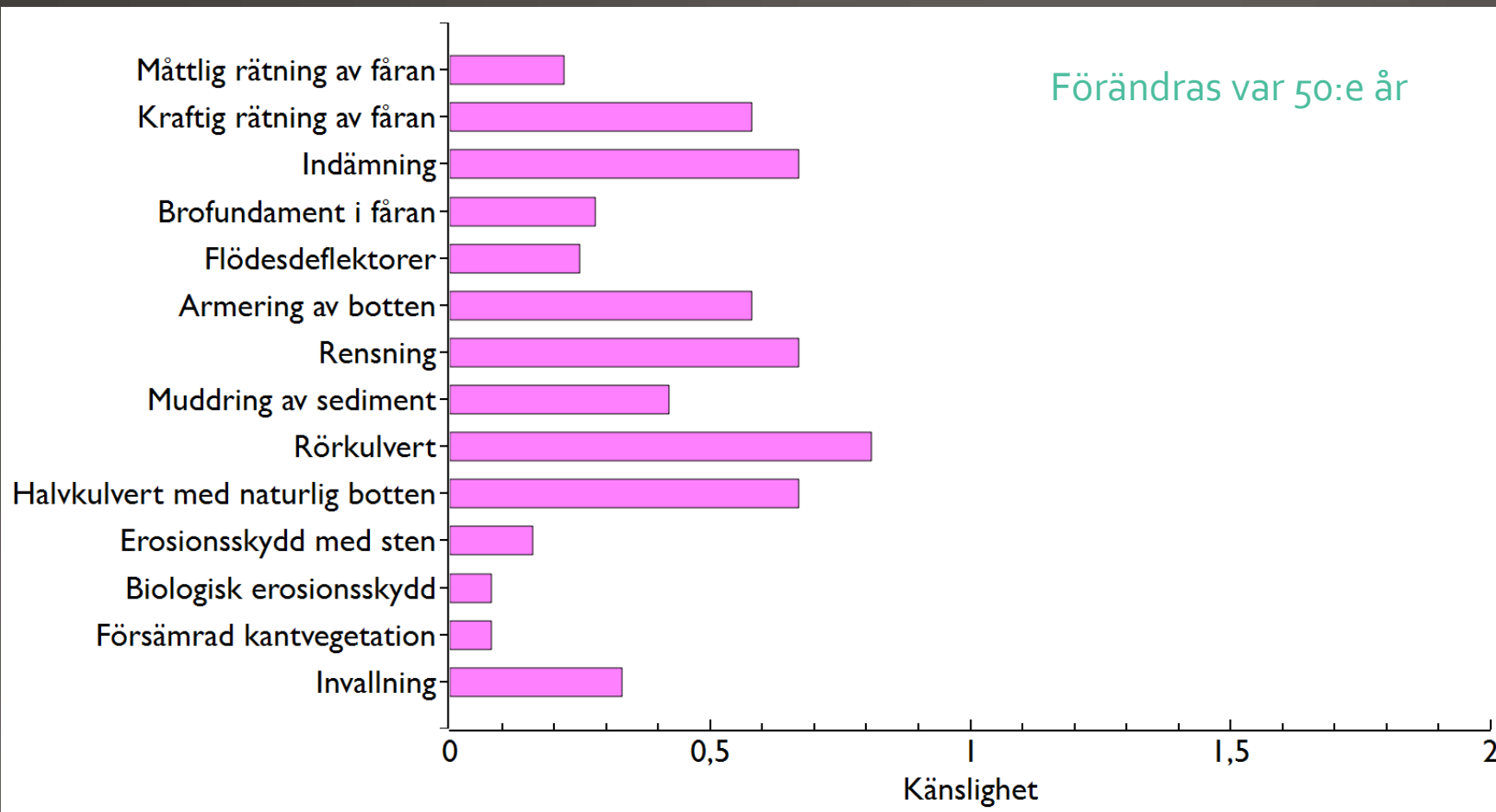

Denna typ finns inte i naturen!

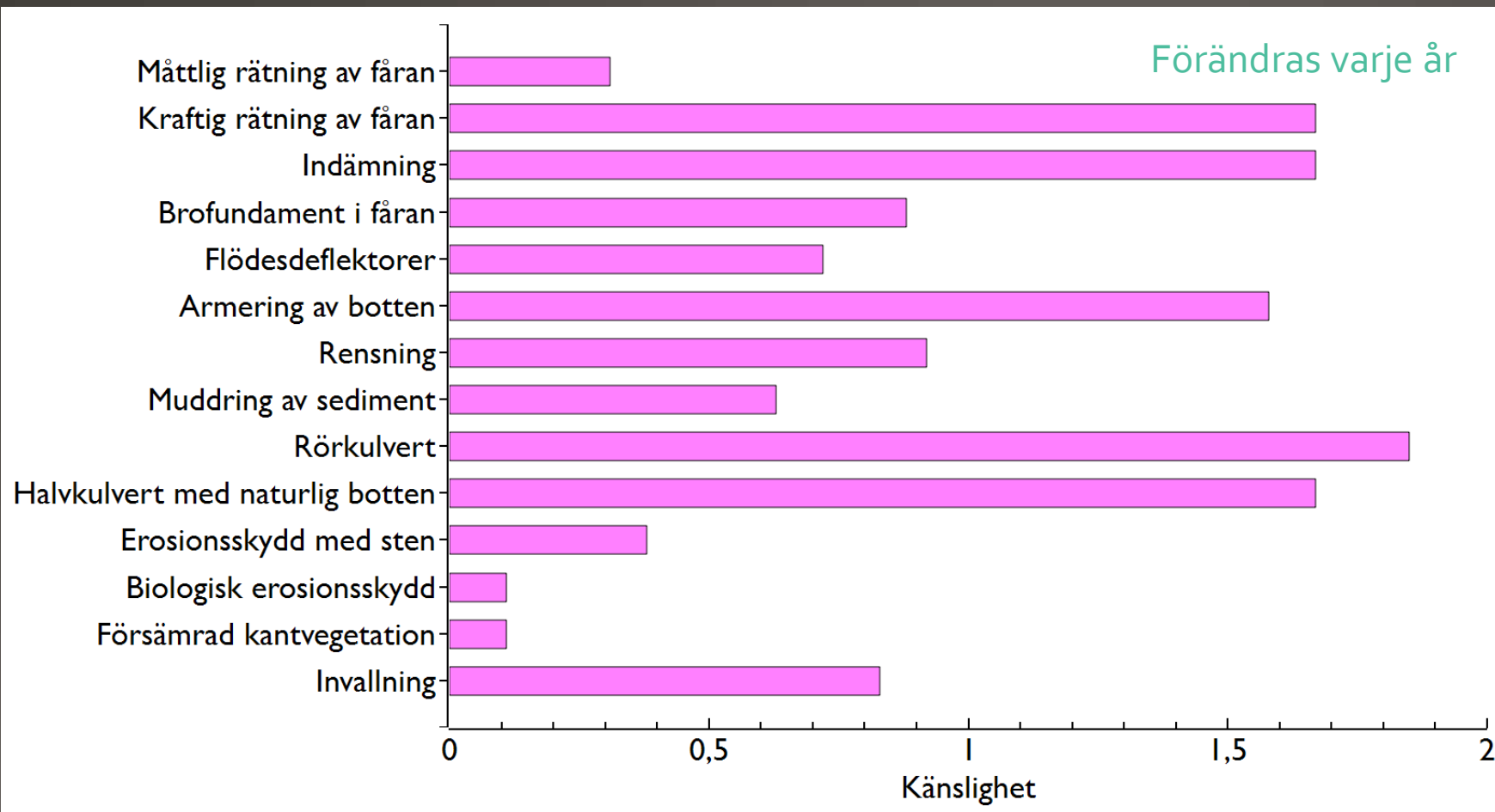
Olika typer av vattendrag har olika morfologisk känslighet

Brant vattendrag med block och sten

Olika typer av vattendrag har olika morfologisk känslighet

Vattendrag med växelvis riffle-pool system i grus och sand

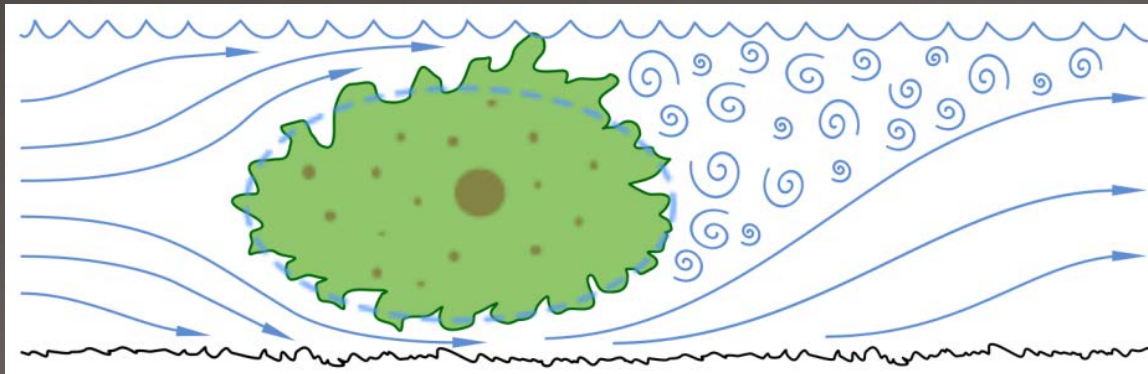
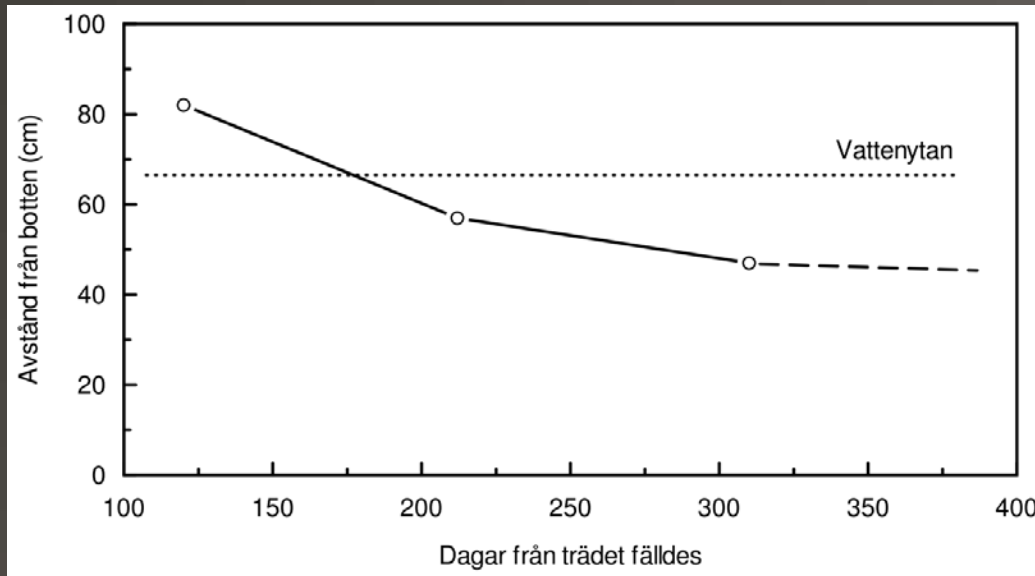

Död ved och träd

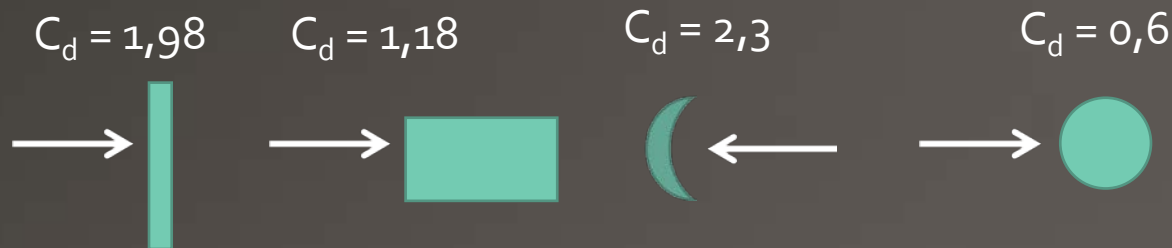

Vad händer när trädet faller i vattnet ?

Trädstammar och strömningen

Fannings friktionsfaktor

Trädstammar i vattnet är som en golfboll.
Skrovligheten ger ett tunt skikt som övrigt vatten
strömmar mot = Mycket lågt friktionsmotstånd

Försök simma bröstsim med knuten näve!

Träd i vattnet

- Friktionsmotståndet överskattas ofta i jämförelse med hela fårans friktionsmotstånd
- Friktionsmotståndet minskar snabbt när löv och grenar försvinner. Efter ca 5 år bara stamved och större grenar kvar
- Om mindre än 10 % av tvärsnittsarean är täckt av död ved kan dämningseffekten försummas
- Dämningseffekten minskar snabbt med minskad vinkel ut i fåran.

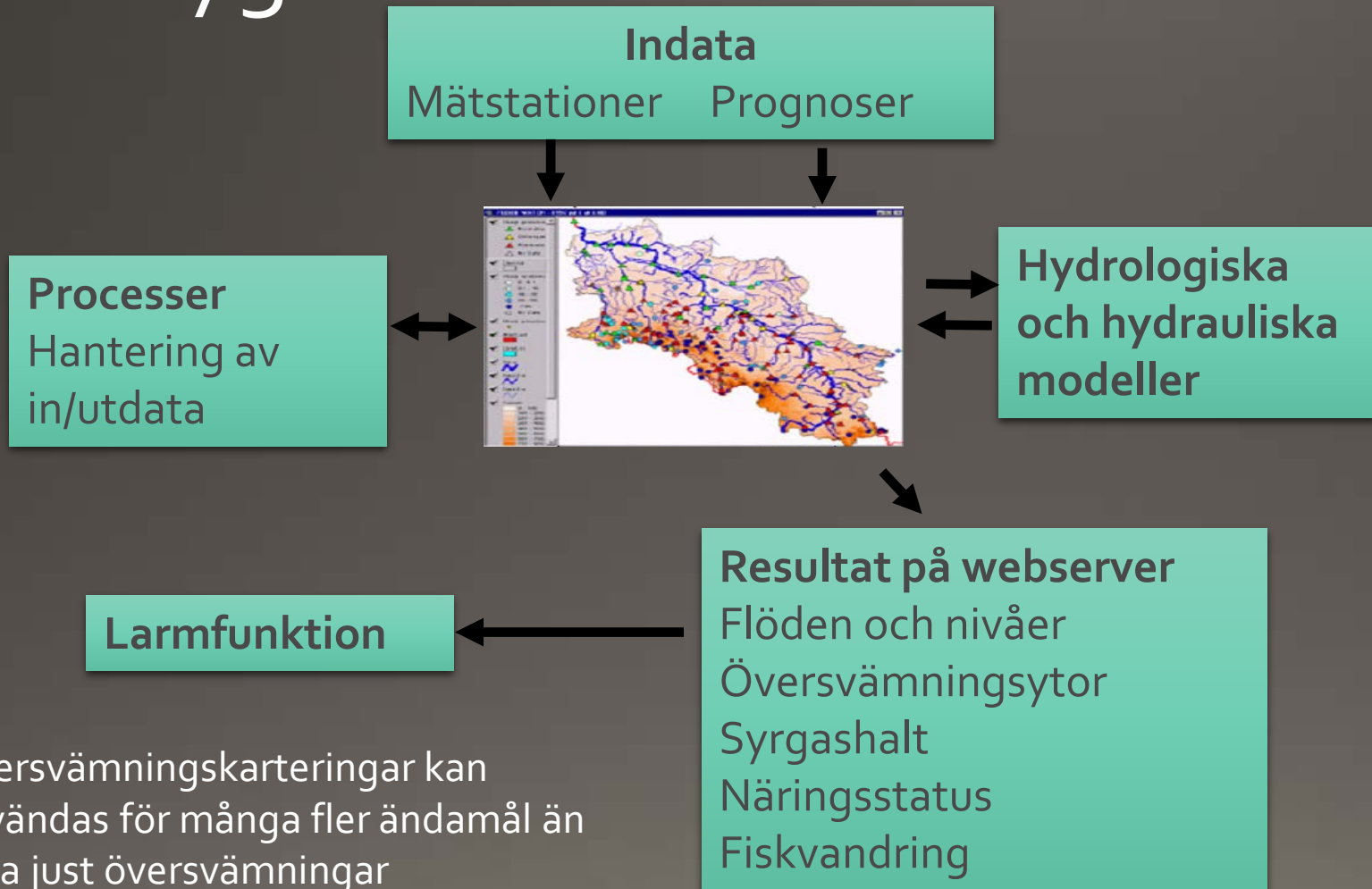
Träd längs kanterna

- Krävs ett närområde på över 30 m för att ha en effekt på vattentemperatur. Vattentemperatur styrs till 70-80 % av lufttemperatur/lokalklimat.
- I finkorniga vattendrag med liten turbulens kan grundvatteninströmning ha betydligt större effekt på vattentemperatur.
- Rotsystemen, framförallt al är mycket effektiva erosionsskydd, men....
- Finkorniga vattendrag med skog i närområdet kan vara upp mot dubbelt så breda som de med gräsvegetation

Modeller som arbetssätt och verktyg

Tack!

Johan Kling

DHI Sverige AB

Tel. 070-999 69 40

Epost: johan.kling@dhi.se

